

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԲԱՆ

ՀՏԳ- 941 (479.25):325

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Արտակ Մադալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, Վլադիմիր Բարխուդարյան – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, Բաբկեն Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, Ռուբեն Սաֆրաստյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արարատ Աղասյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, Պավել Ավետիսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ՔՆԱՐԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ԳՊՄԻ պատմության ամբիոն

ԻՇԽԱՆԱԶՈՒՆ ՏԻԿՆԱՆՑ ՍԱՄՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՆ ԱՐՅԱՆՈՒՄ XII-XIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հասարակական գործունեությամբ աչքի ընկած իշխանագուն կանանց մասին հիշատակվում են մատենագրական և վիմագրական սկզբնաղբյուրներում: Արցախում կանանց հասարակական գործունեությունը չէր սահմանափակվում ձեռնարկված շինարարությամբ և նվիրատվությամբ, այլ իշխանական տոհմերում աչքի ընկած կանայք լավագույն կերպով իրենց դրսևորել են նաև որպես իշխանության տերեր, հնուտ ղեկավարներ ու դիվանագետներ:

Այն, որ միջնադարյան Հայաստանում կանայք օժտված են եղել հողատիրության իրավունքով՝ համահավասար տղամարդկանց հետ, ինքնուրույն տերեր են եղել «հայրենիք»¹ կոչված հողերի, այսինքն՝ ժառանգական կալվածքների, գանձագին հողերի, գյուղերի այգիների և այլ անշարժ գույքերի, որոնց նկատմամբ ունեցել են ազատորեն տնօրինելու լիակատար իրավունք, հնարավորություն են տվել հայ կնոջը ինքնատիպ ձեռագիր թողնելու հասարակական բոլոր ոլորտներում: Արցախի պատմության մեջ իրենց հետքն են թողել այլ իշխանական տոհմերից Արցախ հարս եկած կանայք՝ Դոփը, Մինախաթունը, Արզուխաթունը, Խորիշահը և ուրիշներ:

Միջնադարյան Հայաստանում իշխանագուն կանայք կրել են «պատրոն կամ պարոն» կոչումները, որը փաստում են ձեռագրերի հիշատակարաններում և վիմագրերում տեղ գտած վկայությունները: Սրանում բնորոշվել է կնոջ սոցիալ-

¹ С. *Egiazarov*. Изследования по истории армянского права публичнаго и частнаго. Вып. 1, Киевъ, 1919, с. 73.

իրավական դրությունը: Կրելով այս տիտղոսները՝ կանայք ոչ թե սոսկ ձևականորեն են իմաստավորել իրենց սոցիալական պատկանելությունը տիրապետող ազնվական դասին, այլ ցուցաբերել են իրենց տիրական իրավունքները ավատական կալվածքների նկատմամբ: Այս իրավունքը թույլ է տվել հայ կնոջը կատարել նվիրատվություններ, գյուղերն ազատել հարկերից, ծավալել շինարարական գործունեություն և այլն²: Պատրոններն իրականացրել են տարաբնույթ գործառույթներ³:

Բազմաբնույթ գործունեությամբ հայտնի դարձավ Ներքին խաչենի իշխան Վախթանգի կինը՝ Սարգիս Ջաքարյանի դուստր Խորիշահը: Վախթանգի և Խորիշահի անունից գրված հիշատակարաններում պահպանված վկայությունը խոսում է այն մասին, որ 1212 թ. նա ամուսնու հետ մասնակցել է Մեծիրանից կամ Ս. Հակոբա վանքի կառուցմանը, իսկ 1216-ից սկսած՝ Գանձասարի փառահեղ վանքի շինությամբ⁴: Այս մասին վկայում է Ս. Հակոբա վանքի արևմտյան եկեղեցու սրահի բացվող մուտքից վեր պահպանված արձանագրությունը. «:ՈՎԱ: /1212/ ԹԻԻ. ԵՍ ԽՂՈՐԻՇԱԿ, ԱՍՈՒՍԻՆՆՆՆՆՆ ՎԱԽՏԱՆԳԱ ՏՐ. ԽԱՉԻԵՆՈՅ, ԴՈՒՍՐ ՄԵԾԻՆ ՍՎՐԳՍԻ, ՔՈՅՐ ԶԱՔԱՐԻ ԵՒ ԻԻԱՆՂՈՅ, ՎԵՐԸՍՏԻՆ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵՎԵՂԵՑԻՍ ՄԵԾԱՐԱՆԻՑԻ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳՈՅ ԻՍՂՈՅ Ի ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԶԱԲԱՎԱՅ ԻՍՈՅ...»⁵:

Գանձասարի գլխավոր տաճարը հիմնարկվել է Հասան Ջալալ Դոլա իշխանի և նրա մայր Խորիշահի կողմից (1216 թ., ավարտվել է 1238 թ. և օծվել 1240 թ.)⁶: Արձանագրությունը պահպանված է տաճարի հյուսիսային պատին, պատուհանի

² Խ. Սամուելյան, Հայ հին իրավունքի պատմություն, հ. 1, Ե., 1939, էջ 246-247:

³ Գ. Գրիգորյան, Պատրոն տերմինը միջնադարյան հայ աղբյուրներում, Հայոց պատմության հարցեր, Ե., 2005, թիվ 6, էջ 168:

⁴ Բ. Ուլուբաբյան, խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 142-144:

⁵ ԴՅՎ 5, էջ 12, N 2:

⁶ Նույն տեղում, էջ 36:

երկու կողմերում. «ՅԱՆՈՒՆ ՍԲ. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻՐ ԵՒ ՈՐԴՈՒ ԵՒ ՀՈԳՈՅՆ ՍՐԲՈ ԱՅՍ ԳԻՐ ԱՐՁԱՆԻ Է ՋՈՐ ՏՎԻՂ ԵՍ, ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱ ԱՅ. ԶԱԼԱԼ ԴԱԻԼԱՅ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻ ՎԱԽՏԱՆԳԱ, ԹՈՌՆ ՄԵԾԻՆՆՆՆ ՎԱԽՏԱՆ, ԲՆԱԿԱԲՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՒ ՄԵԾ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ, ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԽԱՆԲԵՐԴԻ, ՅՈՔՆԱՍԱՀՄԱՆ ՆԱՀԱՆԳԱԲ: ԶԻ ՀԱՅՐ ԻՍ Ի ՎԱԽՏԱՆ ԿԵՆԱՅ ԵԼԻՑՂ ԻՐ ԱՍՏԵԱՅՍ ԱՆԴԱՐՁ ԿՏԱԿԻ ՀԱՍՏԱՏԵԱՅ ԻՆՁ ԵՒ ՍԱԻՐՆ ԻՍ ԽՈՐԻՇԱԿԻ, ՈՐ ԵՐՂ ԴՈՒՍՐ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՍԱՐԳՍԻ՝ ԶԻ ՇԻՆԵՍՈՒՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻ Ի ԳԵՐԵՉՂՍԱՆԱՍԱՆ ՀԱՐՑ ՄԵՐՈՅ Ի ԳԱՆՁԱՍԱՐ, ՋՈՐ ՍԿՍԵԱԼ ՄԵՐ: ՈԿԵ: (1216) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ...»⁷:

Արցախում նվիրատվական և շինարարական գործունեությամբ աչքի ընկավ Արզու խաթունը՝ Հաթերքի իշխան Վախթանգի կինը (Կայենի ու Մահկանաբերդի տեր և Տփղիսի ամիրա Քրդի դուստրը): Իր ամուսնու հետ միասին Արզու խաթունը նպաստել է Հյուսիսարևելյան Հայաստանի նշանավոր կենտրոնի՝ Նոր Գետիկ վանքի հիմնադրմանը (1191 թ.): Բազմաթիվ արձանագրություններ և գրավոր տեղեկություններ վկայում են, որ XII դարից սկսած վանքի հովանավորողը եղել է Արցախի ամենանշանավոր Վախթանգյան տոհմը: Առավել նշանակալից վաստակ ունի Վախթանգյան տոհմի տիկին Արզու խաթունը⁸:

Արցախի նշանավոր վանական համալիրներից Դադի կամ Խուբա վանքում (Դադի վանք է կոչվել Թադևոս առաքյալի 70 աշակերտներից Դադի անունով, կամ Խուբավանք, քանի որ կառուցված է Խուբի (բլրակի) վրա)⁹ XIII դ. շինարարա-

⁷ ԴՅՎ, 5, էջ 38, N 82, տե՛ս նաև՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, էջ 156-157:

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 157, տե՛ս նաև՝ Բ. Ուլուբաբյան, նույն տեղում, էջ 145-146, ԴՅՎ, 6, էջ 65, N 127:

⁹ Բ. Ուլուբաբյան, Դադի կամ Խուբա վանք, «Էջմիածին», 1971, թիվ 6, էջ 62:

կան մեծ աշխատանք է ծավալել Արզու խաթունը¹⁰: Նա է կառուցել Դաղի վանքի շենքերից ամենագեղեցիկն ու մեծածախսը՝ ս. Նշան կոչվող գմբեթավոր եկեղեցին, որն իր ճարտարապետական և կառուցողական վարպետությամբ Արցախի լավագույն հուշարձաններից մեկն է¹¹:

ՇՆՈՐՀԻԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ. ՀԱԻՐ ԵՒ ՄԻԱԾՆԻ ՈՐԴՈՅ ՆՈՐԱ ՅԻ. ՔԻ. ԵՒ ՊԱՐԳԵՒԱԲ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԲ ԶՈԳՈՂ. ԵՍ ԱՐԶՈՒ-ԽԱԹՈՒՆԱ ՆՈՒԱՍՏ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ԴՈՒՍԱՐ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻՆ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ՎԱԽՏԱՆԿԱ ԹԱԳԱԴՈՐԱԶՆՈ ՏՆ. ՀԱԹԵՐՔՈ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԵՐԻՆ ԽԱԶՆԵՆ ՅՈՒՄՈՎ ՄԵԾԱԲ ՇԻՆԵՅԻ ԶՍԲ. ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ Ի ՏԵՂՈՋ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆԻ ԱՈՆ ԻՄՈ ԵՒ ԶԱԲԱԿԱՑ ԻՄՈՑ..... ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԵՑԱԲ ԺԱՌԱՆԿՈՒԹԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԳԵԴՍ ԵՒ ԱԳԱՐԱԿՍ ԻԻՐԵԱՆՑ ՍԱՀՄԱՆԱԲԵՆ, ԶԱՊԱՀԵՆ ԵՒ ԶԵՋԱՐԱԾԱՆՑ ԵՒ ԶԲԸՃԱՆՑ ԵՒ ԶԿԱՆԱԶԱԴՈՐՆ ՈՐ Ի ՎԱՅՐ ԶՈՐՂ, ԵՒ ԵՐԿՈՒ ՏՈՒՆ ՅԱՐՓԱ... (գմբեթավոր եկեղեցու հարավային պատի կենտրոնական կամարի մեջ)¹²:

Երկու եղբայրներ՝ Մարտիրոսը և Գրիգորը, և առաջինի կինը՝ Թամարը, որոնք հարուստ էին, բայց ոչ ազնվական, բարի նախանձով լցված Արզու խաթունի նկատմամբ, 1231 թ. Դաղի վանքի մոտ կառուցում են Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Այնուհետև, ոմն Գեորգ և նրա կինը՝ Կատան, վերջինիս հարավային կողմում ավելացնում են ևս մի խորան¹³:

Դաղի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է Սևադա Հաթերքցի իշխանը իր կնոջ՝ Թաճերի հետ միասին, որոնք վանքին նվիրել են այգի. «ԿԱՍԱԲ ԱՅ. ԵՍ ՍԵԲԱԴԱ ԻՇԽԱՆ ՈՐԴԻ ՍՄՊԱՏԱ ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՄ ԹԱՃԵՐՆ ՏՈՒԱԲ Ի ՀԱՅՐԵՆԵԱՅՂ ՍԵՐՈՑ Ի ԴԱԴԻ ՎԱՆԱ

¹⁰ Ռ. Բոյաջյան, Հայ կանանց դերը միջնադարյան հուշարձանների կառուցման գործում (9–13-րդ դդ.). ԼՂԳ, 1978, թիվ 9, էջ 80:

¹¹ ԴՀՎ, 5, էջ 197:

¹² ԴՀՎ, 5, էջ 198–199, N 708:

¹³ Վ. Հաղունի, Հայտնի պատմության առջև, Վենետիկ, 1936, էջ 226:

ԶԿԱՐՄՆԶԱՏԱՓԱ ԱՅԳԵՆՆ...»¹⁴:

Դաղի վանքին նվիրատվություններ է կատարել Հասան Ջալալի կին Մամքանը: Վանքին նվիրել է հող, ջրաղաց, արծաթե տուփ, շուրջառ, նաև Ի (20) շինակնատուն: Այս արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ կանանց ունեցվածքի մաս են կազմել նաև «շինայկնատուն»¹⁵ կոչված կառույցները. «ԿԱՍԱԲ ԱՅ. ԵՍ ՄԱ-ՍԲԱՆ ԴՈՒՍԱՐ..... ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ԴԱԴԵՎԱՆԻՍ ԵՒ ԵՏՈՒՂ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԻԲԵՆ... ՈՐ ԻՄ ԵՂԲԱՐԵՆ ԵՏՈՒՆ ԻՆՁ ԵՒ ԵՍՂ ԿԱՍԱԲ ՏՈՒԻ Ի ՍԲ. ԿԱԹՈՒԴԻԿԵՍ :Ա: | ԶՈՐԵՑԱՅՐՈՂ, :Ի: (20) ՇԻՆԱԿՆԱՏՈՒՆ, :Ա: ԶԱՂԱՑ...»¹⁶:

Դաղի վանքի գմբեթավոր եկեղեցու բեմի գոգավորության վրա, ներքուստ, պատուհանից հարավ պահպանված արձանագրությունը վկայում է Մամքանի և որդու՝ Գրիգորի հետ կատարած նվիրատվության մասին. «ԱԲԳՆՈՒԹԲ. ԱՅ. ԵՍ ՄԱՍ-ՔԱՆ, ԱՍՈՒՄԻՆ ԱՐԻԱԿԱՆԻՆ ՀԱՍԱՆԱ ԵՒ ՈՐԴԻ ՍԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐԲ ԳՈԼՈՎ ՏԵՂՈՅՍ ՀՂԱՅՐԵՆԱԲ ԵՒ ՍԵՐ ՊԱՐՈՆԵՆ ՀԱՍ-ՏԱՏԵՑԻՆ :ԶԾԶ: (1307) ԹՎԻՆ, ՏՎԱԲ Ի ՍԲ. ՈՒՄՏԻՍ ԶԾՈՎԱ-ՏԵՂ, ԶԶԱԶՈՒՈՒՆՑ, ԶԸԶՈԼԲԵԿԱՆՑ...»¹⁷:

Նույն Մամքանը 1251 թ. կառուցել է ս. Ստեփանոս եկեղեցու (գտնվում է Արցախի Վաճառ գյուղատեղում) դամբարանի մատուռը. «ԵՍ ՄԱՍՔԱՆ, ԱՍՈՒՄԻՆ ԶԱԼԱԼ ԴԱԼԻՆ, ԹՈՈՆ ԲԱՂՂԱՑ ԹԱԳԱԴՈՐԻՆ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ՏՎԻ ԱԼԾՈ ՀՈՂ ԵՒ ԱՅԳԻ ԶԻՍ ԱՅԳՈՅՆ ՊՏՈՒՂՆ...»¹⁸:

Դաղի վանքին նվիրատվություն են կատարել Վախտանգ և Նանա ամուսինները. «ԿԱՍԱԲ ԱՅ. ԵՍ ՎԱՂՏԱՆԳ ՈՐԴԻ ՍՍ-

¹⁴ ԴՀՎ, 5, էջ 202, N 714:

¹⁵ Շինակնատունը շինականների, գյուղացու հետ առնչվող որևէ շինություն է, տուն կամ հաստատություն: Շինակնատուն բարդությունը ցույց է տալիս, որ նվիրատուները վանքերին օտարել են ոչ թե առանձին շինականների, այլ նրանց ամբողջ ընտանիքը: Տե՛ս Ս. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառաքնություն, Ե., 1978, էջ 248–249:

¹⁶ ԴՀՎ, 5, էջ 200, N 710:

¹⁷ ԴՀՎ, 5, էջ 206, N 724:

¹⁸ ԴՀՎ, 5, էջ 80, N 239:

ՊԱՏԱ, ԾԱՌԱ ՅԻ. ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՄ ՆԱՆԱ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ՄԻԱԲԱ-
ՆԵՑԱՔԻ ԴԱՂԵ ՎԱՆԱՑՆ ԵՒ ՏՈՒԱՔ Ի ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՄԵՐՈՑ ԶՇԵ-
ԶԱԶՈՐԵՑՆ ԵՒ ԱՅԳԻ ՄԻ Ի ԽՈՁԵՆԵԿՍ Ի .. ԿՆԱՍԱՐԳ...»¹⁹:

1224 թ. իշխանաց իշխան Վախտանգի մահից հետո գա-
հերեց իշխանական աթոռը մնացել էր առանց օրինական ժա-
ռանգի: Ի վանե Ջաքարյանը գահերեցության ժառանգորդ չու-
նեցող Հաթերքի իշխանության տիրույթները միացրեց Վերին
Խաչենի կամ Ծարա իշխանությանը: Իշխանության աթոռն
զբաղեցնող Դոփը (Ի վանեի քույրը) դարձավ Խաչենի մեծա-
գույն մասի լիիրավ տնօրենը: Դոփն ինքն էր գլխավորում իշ-
խանությունը²⁰:

Դոփն իր եղբայր Ի վանե Աթաբեկի հովանավորությամբ և
ամեն տեսակ օժանդակությամբ Ծարա իշխանության համար
ստեղծում է մի արտոնյալ վիճակ Արևելյան Հայաստանի մանր
իշխանությունների շարքում: Եվ պատահական չէ, որ Վերին
Խաչենի այս իշխանությունը հետագայում, XIII դ. կեսից
սկսած, կոչվում էր Դոփյան: Հայ իրականության մեջ արտա-
կարգ երևույթ էր, երբ իշխանական տոհմը կոչվում էր կնոջ
անունով: Դոփն էր դարձել գերդաստանի ազդեցիկ ներկայա-
ցուցիչը, զավակների խնամակալը, ինչպես նաև իշխանության
կառավարիչն ու գլխավորը²¹:

Սա խոսում վկայություն է այն մասին, որ միջնադարյան
Հայաստանում կինը մեծ տեղ է գրավել հասարակության մեջ
և մասնակցել է երկրի, իշխանության կառավարման գործըն-
թացին: Մեծ է Դոփի դերը Խաչենի իշխանության գոյության
ժամանակ: Դոփը, որ ամուսնացած էր Վախտանգի որդի Հա-
սանի հետ, մեծ ազդեցություն ուներ ընտանիքում, հայտնի է
շինարարական և նվիրատվական գործունեությամբ: Դոփն
ապրել է երկար և, քանի որ որդիներն անչափահաս էին, հե-
տագա իշխանապետական գործարքներում նա է հանդես եկել

¹⁹ ԳՅՎ, 5, էջ 202, N 715:

²⁰ Ք. Սարգսյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 147–148:

²¹ Լույն տեղում, էջ 152:

որպես գերդաստանի իրավական տնօրեն, գերդաստանին
ժառանգություն հասած տիրույթների տեր ու տիրակալ²²:

Դոփն արձանագրություններում և գործնական հարաբե-
րություններում լիիրավ իրավունքով էր հանդես գալիս նույ-
նիսկ այն ժամանակ, երբ որդի Գրիգորն իշխանապետ էր և
ներկայանում էր որպես Ծարա ու շրջակաների տեր²³:

Խաղարի վանքի (Մարտակերտի շրջան) մատուռի հյու-
սիսային պատին, արտաքուստ պահպանված արձանա-
գրության համաձայն՝ Դոփը կառուցել է իր տեգր Հովհաննեսի
կերտած տաճարի գավիթը 1226 թ., նաև մի մատուռ և վանքին
տվել բազմաթիվ ընծաներ. «ԹՈՒԻՆ :ՈՂԴ: (1226). ԵՍ ԴՈՓՍ,
ԴՈՒՄՏՐ ՍԱՐԳՍԻ, ՔՈՅՐ ԶԱԲԱՐԵԻ ԵՒ ԻՎԱՆԵԻ ՇԼԻՆԵՑԻ
ԶԳԱԻԹՍ ԵՎԵՂԵՑՈՅՍ ԵՒ ԶՍԱՏՈՒՈՍ ԵՒ ՏԿԻ ԶԱԲԵՏԱՐԱՆՍ
ԵՒ ՅԱՆԿԱԲԱ ԿՈՒՑ ԵՐԿԻՐՆ ԵՒ ԶԻՄ ՀԱՎԿՈՒԴԵՆԱՅ ՄԱՍԱ-
ԴԻՍԱ...»²⁴:

Խաղարի վանքի կանգուն և կիսավեր շենքերի վրա
պահպանված արձանագրությունները վկայություններ են
պահպանում նաև Տարսայիճ Օրբելյանի դստեր՝ Ասփեի կամ
Ասփայի՝ Գրիգոր Դոփյանի կնոջ շինարարական և նվիրա-
տվական գործունեության մասին. «Շնորհիւն Քրիստոսի ես
Ասփե դուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին... զիմ յար-
դար ընչից կանգնեցի բեմբ սեղան ի զեմմանն Քրիստոսի ... և
տվի զմեր խաս հողն, բլրի հանդի զնենեկպան, :Ա: բահի
ջուր...»²⁵:

Վանքից ներքև Թարթառ գետի կամուրջի մոտ կանգնեց-
ված խաչքարի վրա պահպանված արձանագրության համա-
ձայն կամուրջը կապել է Ասփան. «Կաման այ. ես Ասփայ
դուստր մեծ իշխանին Տարսայիճին և Մինախաթունին և ամու-
սին հսկայագոր իշխանին Գրիգորի, որդւոյն մեծ իշխանին

²² Լույն տեղում, էջ 156–157:

²³ Լույն տեղում, էջ 160:

²⁴ ԳՅՎ, 5, էջ 127, N 420:

²⁵ ԳՅՎ, 5, էջ 129, N 431:

Հասանայ աջի, տն Աղուանից. կապեցի գխաչս, շինեցի զկանուրջս՝ յիշատակ հոգւոց մերոց անցելոց, ներկայի և ապագայր...»²⁶:

Արցախում նվիրատվական գործունեությամբ հայտնի դարձավ Հասանի անուսին Ռուզուբանը՝ Ելիկուն Օրբելյանի դուստրը: Արձանագրությունը պահպանված է Մեծիրանից վանքի գավթի արևելյան պատի հյուսիսային մասում. «ԹՎԻՆ: ՉԺԳ: (1264) ԿԱՄԱԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆՆԱՅ. ԵՍ ՌԶՈՒՔԱՆ ԱՆԱՐԺԱՆ ԱՂԱԽԻՆ ՔԻ. ԱՄՈՒՄԻՆ ՀԱՍԱՆԱՅ, ԴՈՒՍՏՐ ՍԵՂԾ ԻՇԽԱՆԻՆ ԷԼԻԳՈՒՄԻՆ, ՊԱՐՈՆ ՄԱՐՈՆ ԹԱՄԹԵԻ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՏԱՆՍ ՍԵԾԻՐԱՆՑ ԸՆԾԱԻՔ. ՏՐ...»²⁷:

Ելնելով վերոհիշյալ վկայություններից՝ կանայք ոչ միայն ծավալել են շինարարական և նվիրատվական գործունեություն, այլև եղել են հմուտ ղեկավարներ ու դիվանագետներ: Արցախի իշխանական տան կանանց գործերը վառ ապացույց են հասարակական հարաբերություններում կնոջ ունեցած բացառիկ դերի:

²⁶ ԴՀՎ, 5, էջ 130, N 433:

²⁷ ԴՀՎ, 5, էջ 16, N 14: